

GÖÇMENLERİN ULUSLARARASI TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: MENA BÖLGESİ'NDEKİ TÜRK GÖÇMENLER ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Füsun ÇELEBİ BOZ¹
Atakan DURMAZ²

Öz

Uluslararası göç hareketlerinin ülke ekonomileri üzerine etkisi konusunda çok farklı görüşler söz konusudur. Bazı görüşler, göçün göç veren ülkelerin ekonomisini olumsuz yönde etkilediğini savunurken, bazıları ise, göçün göç veren ülkelerin ekonomilerini olumlu anlamda etkilediğini savunmaktadırlar. Ancak genel kanı göçmenlerin hem anavatanları hem de buldukları ülkeye ilişkin bilgilere sahip olmaları nedeniyle göç ettikleri ülke ile buldukları ülke arasındaki dış ticaret hareketlerini etkilediği yönündedir. Nitekim gerek Türkiye ve gerekse yurtdışında göçmen nüfusuna sahip diğer ülkelere ilişkin ulusal ve uluslararası literatürde bu durumu doğrulayan pek çok çalışma söz konusudur. Ancak bu çalışmalar genellikle dış ticaret hareketliliğinin yoğun olarak yaşandığı ülke ve bölgelere yöneliktir. Bu çalışmada ise, diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye'nin orta vadeli ekonomik hedefleri doğrultusunda alternatif pazarlardan birisi olan bazı kaynaklarda Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerini kapsayan bazı kaynaklarda ise bu bölgelere ek olarak bazı Orta Asya ülkelerini de içine alan MENA Bölgesi seçilerek potansiyel pazarlardaki durum incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın 2014 yılı verilerine göre bölgede en fazla Türk göçmenin bulunduğu 20 ülke belirlenmiş ve göçmenlerin bu ülkeler ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmini etkileyip etkilemediği, etkiliyorsa bu etkinin yönünü belirlemeye yönelik bir çalışma yapılmıştır. Çalışmada 2004-2013 dönemine ait panel veri setine dayalı genişletilmiş çekim modeli kullanılarak, dış ticaret hacmi genel olarak ve bileşenleri ayrı ayrı modellenerek göçmen miktarının etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, Türkiye'den ilgili ülkelere göçün Türkiye'nin ithalatı üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Göçmen, Uluslararası Ticaret, Çekim Modeli, Türkiye

JEL Sınıflandırması: F10, F22, O15

THE EFFECTS OF MIGRANTS ON INTERNATIONAL TRADE: AN EMPIRICAL ANALYSIS OF TURKISH MIGRANTS IN MENA COUNTRIES

ABSTRACT

There are different kinds of views about international migration movements on countries' economics. Some of views supported that migrant, affected on emigrant countries' economics negatively, other views supported that migrant affected on emigrant countries' economics positively. However; accepted opinion is that the migrants, who have advantages of the knowledge of both homeland and where they live, affect the movements of international trade between the country they emigrated and the country where they live. Thus, there are studies in support of this situation in national and international literatures. However, this studies intended to regions and countries which occur mobilities of foreign trade intensely. In this study differently from other studies tried to investigate situation of potential markets by selecting MENA regions which involve to as some of Middle East and North Africa countries in the some of books and in addition to some Central Asia countries. In this study, according to Labour of Social and Security Ministry of data in 2014 twenty countries are determined that are situated the highest Turkish immigrants and whether immigrants affect foreign trade between, if it effects, in related to a direction effect a study had been n gotten. In this study, extended gravity model which based on panel data set in the period of 2004 – 2013 has been used. And also, the effect of the number of immigrants has been studied by modeling foreign trade in general and its components separately. According to the results of the study, It has been found that the migration to these countries from turkey have a positive effect on Turkey imports.

Keywords: Migration, Migrant, International Trade, Gravity Model, Turkey

JEL Classification: F10, F22, O15

¹ Yrd. Doç Dr., Bayburt Üniversitesi, İİBF., İktisat Bölümü, fcelebi@bayburt.edu.tr

² Arş.Gör., Bayburt Üniversitesi, İİBF., İktisat Bölümü, adurmaz@bayburt.edu.tr

Makalenin Geliş Tarihi: 24.2.2016 / Yayına Kabul Tarihi: 23.04.2016

1. Giriş

Uluslararası ticaret hacmi, 1980 sonrası dönemde teknolojiye meydana gelen gelişmeler sonucunda ulaşım ve iletişim maliyetlerinin azalmasına ve başka birçok etkene bağlı olarak büyük bir artış göstermiştir. 1990'lı yılların başından itibaren büyük bir artış gösteren uluslararası göç hareketlerinin de küresel ticaret hacminin artmasına neden olan etkenlerden birisi olabileceği yönünde savlar ileri sürülmüş ve bu savları test etmeye yönelik pek çok bilimsel araştırma yapılmıştır. Yapılan bu araştırmalar sonucunda birçok ülke için göç ile ticaret hacmi arasında doğru yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Blanes, 2005; Ghatak ve Piperakis, 2007).

Türkiye'deki göç hareketi ise, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısına tekabül eden 1960'lı yılların başından itibaren işgücü göçü ile başlamış ve son yıllarda diğer bazı faktörlerin etkisiyle hız kazanmıştır. Türkiye'den diğer ülkelere yapılan göçün genellikle işgücü göçü şeklinde ve kısa süreli olduğu görülmektedir. Küresel ekonomik dinamikler dikkate alındığında Türkiye'den yurtdışına işçi göçünün 1960'ların başından 1970'lerin sonuna kadar Batı Avrupa'ya, 1970'lerin ortasından 1990'ların başına kadar Arap ülkelerine (Ortadoğu ve Kuzey Afrika) ve 1990'ların başından itibaren Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerine olmak üzere üç dönemden oluştuğu görülmektedir.

Türkiye her kıtadan birçok ülke ile ticari ilişkilere sahip olmakla birlikte, ticari ilişkilerin Almanya başta olmak üzere genellikle Türk göçmenlerin yoğun olarak bulunduğu ülkelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum Türkiye açısından da göç ile ticaret arasında bir ilişkinin olabileceği düşüncesini güçlendirir niteliktedir. Bu noktadan hareketle yapılan bu çalışmada, ticari ilişkiler anlamında belirli bir seviyeye ulaşmış ve Türkiye'nin özellikle ihracatta en önemli aktör konumunda olan Avrupa ülkeleri yerine, ticari ilişkilerin yeni yeni hareketlenmeye başladığı ve önemli bir potansiyele sahip olan Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri seçilmiştir. Türkiye'nin bu ülkelerde sahip olduğu göçmen nüfusunun ilgili ülkelerle yapılan ticareti etkileyip etkilemediği göçmenlerin dış ticaret hacmi üzerindeki etkisi hem ihracat ve ithalat açısından ayrı ayrı ve hem de bu ikisinin toplamı olarak Türk göçmen sayısının bağımsız değişken olarak yer aldığı panel çekim modeli kullanılarak araştırılacaktır.

Bu doğrultuda çalışmanın planı şu şekilde hazırlanmıştır; Giriş bölümünü takip eden bölümde, göçün ticaret üzerine etkilerini incelemeye yönelik yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde çekim modeli hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde çalışmada kullanılan çekim modeli, değişkenler ve veriler hakkında bilgi verilmiş ve bulgular değerlendirilmiştir. Çalışma sonuç ve önerilen yapıldığı beşinci bölümle sonuçlandırılmıştır.

2. Literatür Araştırması

Göç ve uluslararası ticaret arasındaki ilişkinin birbirlerinin ikamesi mi yoksa tamamlayıcısı mı olduğu yönündeki tartışmalar henüz bir uzlaşmayla sonuçlanamamıştır. Geleneksel dış ticaret teorisine göre, faktör hareketleri ve ticaret birbirinin ikamesidir. Uzmanlaşmanın tamamlanmadığı varsayımı çerçevesinde faktör fiyatları eşitliği teoremi (Heckscher-Ohlin-Samuelson teoremi) faktör hareketlerinin ülkelere-ni nihai mal ticaretinin ikamesi olduğu görüşünü savunmaktadır (Buzdağlı ve Kızıltan, 2011: 66). Bu görüşe göre ülkeler arasındaki nispi ve mutlak faktör fiyatları eşitleninceye kadar ülkede fazla olan faktörün fiyatı artarken az olan faktörün fiyatı düşer. Bir başka ifadeyle mal ticareti ile işgücü ticareti birbirlerini ikame etmektedir. Buna göre bir ülkeden emek-yoğun mal ithal edilmesi ile o ülkeden işgücü ithal etmek eşdeğerdir. Uluslararası işgücü hareketliliğinin olmadığı durumda bu mekanizma, ülkeler arasındaki ücretlerin eşitlenmesine neden olur (Faustino ve Leitao, 2008). Faktör fiyatları eşitliği teoremi endüstriler arası ilişkileri dikkate almaktadır ve iki ülke arasındaki işgücü transferi arttıkça ikili ticaretin azalacağını öngörmektedir. Ancak bu olgu endüstri-içi ticaret açısından ele alındığında işgücü göçü ticareti artırıcı bir etkiye sahiptir (Blanes, 2005; Faustino ve Leitao, 2008).

Göç ile ticaret arasındaki etkileşim genellikle üç kanaldan geliştirilebilmektedir. Birinci kanal, göçmen sayısının artmasıyla birlikte geldikleri ülkelerin ürünlerine yönelik talepte meydana gelen artış bu ürünleri içeren mal gruplarının ithalatını artıracaktır. Bu duruma tercih etkisi denir. Göç edenler, tercih etkisi nedeniyle alışkın oldukları mal gruplarını tüketmek isteyeceklerinden buldukları ülkenin ithalatına doğrudan etki edebilmektedirler. Bu etki homojen mallar için küçük olurken, mallar heterojenleşmeye başladıkça etki de artmaktadır (Head ve Rise, 1998: 50). İkinci kanal, göçmenlerin anavatanları ile buldukları ülkeler arasında ticareti ajan olarak görev üstlenmeleridir. İki ülke arasındaki piyasa bilgilerinin aktarılmasına ve bağlantıların daha kolay kurulmasına imkân sağlayacaklarından ticari işlem maliyetlerini düşürerek ikili ticaretin gelişmesine katkıda bulunacaklardır ki, bu duruma da bilgi artışı etkisi denir. Bilgi artışının ikili ticaret üzerindeki etkisi simetrik iken tercih etkisi tek yönlüdür (Ghatak ve Piperakis, 2007). Üçüncü kanal ise, bu bilgi avantajı sayesinde iki ülke arasında kurulan etnik ağların ticaret lehine etki göstermesidir. Göçmenler geldikleri ülkede kalan insanlarla temas kurarak, karşılıklı kültür anlayışı ve güven konularında bir avantaja sahip olarak ticari faaliyetlerin geliştirilmesinde öncü olarak yer alabilmektedirler (Dunlevy ve Hutchinson, 1999: 1045). Bu üç kanalın yanı sıra göçmenlerin farklı karakterlere sahip olması da ticaret üzerinde farklı etkilere sebep olabilmektedir. Göçmenlerin vasıflı olmaları ticaret akışını artırmak için gerekli olan bilgi ve bağlantıya sahip olma olasılıkları artıracığından bu durum ticareti artırıcı bir etkiye sahip olabilmektedir (Head ve Rise, 1998: 51).

Aynı şekilde, göçmenlerin geldikleri ülke de göçün ticaret üzerine olan etkisini değiştirebilmektedir. Göçmenlerin geldikleri ülke ile buldukları ülke arasında sosyal ve kültürel benzerlik olması, göçmenlerin sahip olduğu avantajları azaltmaktadır. Göçün aynı sömürgeci ya da kültürel bağlarla sahip olan ülkeler arasında olması

ya da aynı ekonomik birliğe dahil ülkeler arasında gerçekleşmesi durumunda, göçmenler daha az ek bilgiye sahip olacaklarından işlem maliyetlerinin azalmasına daha az katkı sağlayacaklardır (Blanes, vd., 2009).

Göçün ticaret üzerindeki etkisi, diğer faktörlerin yanı sıra ülkeler arasındaki ticaretin bileşenlerine de bağlıdır. İki ülke arasındaki ticarete konu olan başlıca mal grupları yukarıda bahsedilen etkenlere açık değilse göçün ticaret üzerinde herhangi bir etkisinin olması mümkün olmayacaktır (Head ve Rise, 1998: 57). Bu durumun tersine, yeni ürün kanallarının açılmasına ya da düşük öneme sahip ürünlerin önem kazanmasına yol açan ticaret bileşeni değişimi de olasıdır (Karagöz, 2011: 52).

Göçmenler buldukları ülkelerde, önceden ithal edilen malların üretilmesini sağlamak yolu ile uluslararası ticareti olumsuz bir şekilde de etkileyebilirler. Teknoloji ya da üretim yöntemiyle ilgili sahip oldukları bilgileri buldukları ülkelere aktararak, buldukları ülkelerin üreticilerinin, göçmenlerin taleplerini ithalatla değil yurtiçi üretimle karşılamalarını sağlayabilmektedirler (Dunlevy ve Hutchinson, 1999: 1053).

Teknolojik ilerlemeler ve bunun sonucunda ulaşımda sektöründe yaşayan gelişmeler ve maliyet düşüşleri, ayrıca diğer faktörler(savaşlar, doğal afetler vb.) uluslararası göçün özellikle son dönemlerde önemli bir artış göstermesine sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak, göçün ikili ticaret üzerine etkisi ile ilgili yapılan çalışma sayısında da son dönemlerde önemli bir artış meydana gelmiştir. Yapılan çalışmalarda genellikle gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerden gelişmiş bir veya birkaç ülkeye yönelik göçmen akımının ikili ticaret üzerine yapmış olduğu etki araştırılmıştır. Farklı tahmin ve test yöntemlerinin kullanıldığı bu çalışmalarda birçok farklı değişken kullanılmış ve ekonominin farklı yönlerine (ithalat, ihracat, endüstri-içi ticaret vb.) olan etkileri araştırılmıştır.

Head ve Rise (1998), göçün ticaret hacmini genişletme etkisini incelemek amacıyla panel çekim modelini kullanarak, Kanada üzerine bir çalışma yapmışlardır. Modelde Kanada'nın 1980-1992 yılları arasında 136 ülke ile yaptığı ticaret verileri kullanılmış ve analiz sonucunda göçmen sayısındaki %10'lük bir artışın, Kanada'nın göçmen artışının olduğu ülkelerle yapmış olduğu ihracatını %1 ve ithalatını da %3 seviyesinde artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Sonuçlar, göçmenlerin geldikleri ülke ile olan bağları ve bilgilerinin uluslararası ticaretteki işlem maliyetlerini düşürdüğü hipoteziyle örtüşmektedir. Çalışmada göçmenler sınıflandırılmış ve bu sınıflandırma neticesinde bağımsız göçmenlerin girişimci ve sığınmacı göçmenlere göre ticaret üzerinde daha etkili oldukları sonucuna ulaşılmıştır (Head ve Rise, 1998: 48-62).

Dunlevy ve Hutchinson (1999), Amerika'nın 1870-1910 yılları arasındaki her 5 yılda 17 ülkeden yaptığı 78 çeşit mal ithalatı verilerinden yararlanarak göç ve ithalat arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çekim modelinin kullanıldığı bu çalışmada göçmen stokunun Amerika'nın ithalat hacmini belirlemede önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşmışlardır (Dunlevy ve Hutchinson, 1999: 1043-1062).

Girma ve Yu (2000), göçün ticaret üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla Birleşik Krallığın 1981-1993 yılları arasında 48 ülkeyle olan iki yönlü ticaret akımını ele almışlardır. Çalışmaya dahil edilen ülkeleri, Milletler Topluluğu'na üye olan ve olmayan ülkeler olarak gruplandırmıştır. Çalışmada panel çekim modeli kullanılmış ve göçün Birleşik Krallığın ihracatı üzerindeki etkisinin Milletler Topluluğu'na üye olan ve üye olmayan ülkeler arasında çok farklı olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Özellikle Milletler Topluluğu'na üye olmayan ülkelere yaşanan göçün, anlamlı bir ticaret artırıcı etkisinin olduğu sonucuna erişilmiştir. Göçmen stokundaki %10'lük bir artışın, Birleşik Krallığın sözü geçen ülkelere olan ihracatını %1,6 oranında artırdığı ortaya çıkmıştır.

Girma ve Yu (2002), yaptıkları çalışmada ise, örnekleme dâhil ettikleri ülkeleri İngiliz kolonisi olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayırarak, İngiltere'nin koloniyel bağlarına göre göç-ticaret ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmada, İngiltere'nin koloniyel bağları bulunan ülkelere ihracatı ile bu ülkelere gelen göçmen miktarı arasında ilişki bulunmadığı, buna karşın diğer ülkelere ihracatının bu ülkelere gelen göçmen miktarı ile güçlü bir ilişki içinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Girma ve Yu bu sonucu, ikinci grup ülkelere gelen göçmenlerin farklı piyasa ve sosyal yapılarla ilişkin bilgileri beraberlerinde getirdikleri için uluslararası ticarete işlem maliyetlerini azaltacak bilgi artışı etkisinin geçerli olduğu şeklinde yorumlamışlardır.

Piperakis vd. (2003), çekim modelini kullanarak Yunanistan'a olan göçün ülkenin iki yönlü ticareti üzerine etkisini incelemişlerdir. Genişletilmiş çekim modellerinde 1981-1991 dönemine ait panel veri setinden yararlanmışlardır. Modelin tahmin sonuçlarına göre, göçün Yunanistan'ın iki taraflı ihracatı üzerine pozitif bir etkiye sahip olduğu ancak çift taraflı ithalat üzerine bir etkisinin olmadığı ortaya çıkmıştır. (Piperakis vd., 2003: 1-13).

Blanes (2005), İspanya'yı örnek ülke olarak seçtiği çalışmasında, göçmen miktarı ile endüstri-içi ticaret seviyesi arasındaki ilişkiyi araştırmış ve iki faktör arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmaya göre, göçmenler ticari işlem maliyetini düşürerek ticaretin artmasına katkı sağlamaktadırlar. Çalışmanın ikinci sonucu ise, göçün endüstriler-arası ticarettten ziyade endüstri-içi ticarete daha fazla katkı sağladığıdır.

Monika Mrazova (2007), göçün ticaret yaratma hipotezini test etmek amacıyla 1996-2006 yıllarını ve 15 eski AB üyesi ve 8 yeni Doğu Avrupalı AB üyesi ülkeyi kapsayan bir çekim modeli kullanmıştır. Yapılan bu çalışmada göçmenlerin ticaret üzerindeki etkisinin AB(15)-AB(8) ülkeleri arasında daha büyük olduğu sonucuna varmıştır.

Felbermayr ve Toubal (2008), OECD ülkeleri içinde etnik ağların ikili ticaret üzerine etkisini araştırmışlardır. Göçmen ağlarının, ortak bir ülkeden gelen göçmenlerin ev sahibi ülkenin nüfusuna oranı olarak ifade edildiği bu çalışmada göçmen miktarındaki %1'lik bir artışın ad valorem tarifede %3,7'lik bir düşüşe neden olduğu, bunun da %2,3'lük kısmının tercih etkisinden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Faustino ve Leitao (2008), Portekiz'in çift taraflı ticareti ile göç arasındaki ilişkiyi test etmek için 1995-2003 yılları ve Portekiz'in 15 Avrupa ülkesiyle yaptığı ticareti kapsayan bir veri seti kullanmışlardır. Genişletilmiş çekim modelinden yararlanılan bu çalışmada göçmen stokunun Portekiz'in ihracatı, ithalatı ve çift taraflı ticareti üzerine pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

White (2009), Birleşik Devletlerin 1980-1997 yılları arası 70 ülkeyle yaptığı ticaret verilerinden yararlanarak yapmış olduğu çalışmada göç-ticaret ilişkisinin, ürün farklılaştırmasının derecesine dayandığı ve göç edilen ülkenin kişi başına gelire göre değiştiği sonucuna ulaşmıştır. Göçmen stokunda %10'luk bir artışa karşın Birleşik Devletlerin yüksek gelirli ülkelerden yaptığı farklılaştırılmış mal ithalatının %2 arttığı gözlenmiştir. Düşük gelirli ülkelerden gelen göçmen stokundaki aynı orandaki bir artışın ise Birleşik Devletlerin farklılaştırılmış ürün ithalatını %4,3 artırdığı buna karşın homojen mal ihracatını %2,5'den %4,3'e çıkarttığı sonucuna ulaşılmıştır (White, 2009: 43).

Tai (2009), çalışmasında göç alan ülkenin piyasa yapısının da göçün ticaret üzerine yapacağı etkiyi belirleyebileceğini savunarak İsviçre örneğinde araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda, göçün ihracata nazaran ithalatı daha fazla etkilediği ve tercihlerden kaynaklanan bu etkinin farklılaştırılmış ürün grupları piyasasında daha etkili olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Lewer ve Van Den Berg (2009), 16 OECD ülkesi arasındaki çift taraflı ticareti ve 1991-2000 yıllarını ele alarak göç ve uluslararası ticaret arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Çalışmanın sonucuna göre, göçün çift taraflı ticareti 3 yoldan etkilediği ortaya konulmuştur. Bunlar; doğrudan yabancı yatırımı göç veren ülkeye doğru artırması, göçmenlerin bulunduğu ülke ile geldikleri ülke arasında bir ticaret ağı yaratması ve göçmenlerin buldukları ülkelerde geliri artırması olarak sıralanmaktadır (Lewer ve Van Den Berg, 2009: 187-230)

Peri ve Requena (2010), göçmenlerin geldikleri ülke ile gittikleri ülke arasındaki iletişim ağlarının sabit ticari maliyetleri azalttığını öne süren bir çalışma yapmışlardır. Bunun için 1993-2008 yılları arasında 50 İspanya eyaleti ile 77 ülke arasındaki çift yönlü ticareti kapsayan bir veri seti kullanılmıştır. Analiz sonucunda göçmenlerin ağlarının ticari maliyetleri azalttığı yönündeki savı doğrulayan sonuçlar elde etmişlerdir (Peri ve Requena, 2010: 1433-1459).

İnsel vd. (2010), göç ve ticaret ilişkisini araştırmak için Türkiye üzerine bir çalışma yapmışlardır. 1980-2007 yılları ve Türkiye'nin 13 Avrupa ülkesiyle yaptığı ticaret verilerini kapsayan bir veri seti kullandıkları bu çalışmada, örnekleme kullanılan ülkelerin Türk göçmen stokunda meydana gelen %10'luk bir artışın, Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmini yaklaşık %0,84 ve toplam ihracat hacmini yaklaşık %0,77 oranında artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Karagöz (2011), Türkiye’den diğer ülkelere giden göçmen sayısının bu ülkelerle Türkiye arasındaki ticaret hacmine olan etkisini araştırdığı çalışmasında 24 ülkenin 2000-2005 yıllarını kapsayan veri setini genişletilmiş çekim modeliyle analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda söz konusu ülkelere Türkiye’deki göçmen stokundaki %10’luk bir artışın ikili ticaret hacmini %2,9 ile %4,9 arasında değişen bir oranda artışa neden olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Buzdağlı ve Kızıltan (2011), Türkiye’den başka ülkelere giden göçmen sayısının Türkiye’nin bu ülkelere yapmış olduğu ihracata olan etkisini araştırdıkları çalışmalarında, 2009 yılı için 500’den fazla Türkiye vatandaşına sahip ülkeleri ve bu ülkelere yapılan tüketim malı ihracatı verilerini kullanmışlardır. Çalışmanın sonunda Türkiye’nin diğer ülkelere giden göçmen sayısındaki artışın, tercih etkisi kanalıyla, söz konusu ülkelere yapılan tüketim malı ihracatını artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

3. Çekim Modeli

Çekim modeli, Newton’un “*Genel Çekim Kanunu*”ndan esinlenerek ülkeler arasındaki ikili ticaretin belirleyicilerini açıklamada kullanılan bir yöntemdir. Çekim modeli, ikili ticaret akımlarının analizinde mekânsal unsurların da dâhil edilmesine imkan tanımaktadır. Bu model uluslararası ticaret akışını açıklamada iki avantaja sahiptir. Birincisi, model için gerekli olan verilerin kolay bulunabilmesi ve güvenilir olması, ikincisi ise, uluslararası ticaret akımlarını açıklamada, bu modellerin kullanımını için teorik düşüncelerin uzun süre tartışılmış ve geliştirilmiş olmasıdır (Paas, 2002:1).

Bu modeli uluslararası ticaret akımlarını açıklamada ilk kullanan J. Tinbergen’dir. Tinbergen, uluslararası ticaret akımlarını tanımlamak için bir ekonometrik modelin gerekliliğinden bahsetmiştir. Bu ekonometrik modelde, temel açıklayıcı değişken; ihracatçı ülkenin gayrisafi milli hasılası, ithalatçı ülkenin gayrisafi milli hasılası ve iki ülke arasındaki uzaklıktır. Tinbergen, taşıma maliyetlerinin hemen hemen uzaklıkla belirlendiğini ve ticaret akışları üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu belirtmiştir (Tinbergen, 1962). Tinbergen’le birlikte bu modeli ekonomide kullanan bir başka araştırmacı ise Pöyhönen (1963)’dir. Linnemann (1966) ise modele başka açıklayıcı değişkenler ekleyerek modeli genişletmiştir. Ancak ticaret akımlarının analizinde kullanılan çekim modelinin güçlü bir teorik temellere dayanması Anderson (1979) ve Bergstrand (1985) tarafından yapılan çalışmalarla gerçeğeleşmiştir.

Tinbergen (1962) ve Pöyhönen (1963)’in yaklaşımları, Newton’un Genel Çekim Kanunu’nun ikili ticaret ilişkisine uyarlanmış halidir. Newton’un çekim kanununa göre; cisimler birbirlerini kütleleri ile doğru, aralarındaki uzaklıkla ters orantılı olarak çekerler. Bu prensipten yola çıkarak, iki ülke arasındaki ticaret miktarının ülkelerin büyüklükleri ile doğru, aralarındaki uzaklıkla ters orantılı olduğu söylenebilir. Buna göre basit çekim modeli şu şekilde ifade edilebilir;

$$T_{ij} = A \cdot \frac{(G_i \times G_j)^\alpha}{U_{ij}^\beta} \quad (1)$$

Burada; T_{ij} , iki ÷lke arasındaki ticari akımı; A, orantı sabitini göstermektedir. G_i ve G_j , i ve j ÷lkesinin ekonomik büyüklüğünü temsil etmektedir. Diğer şartlar sabit kabul edildiğinde, genel olarak yüksek GSMH veya nüfus miktarına sahip bir ÷lke bir taraftan yüksek mal ve hizmet arzına diğer taraftan ise, yüksek alım gücü ve pazar büyüklüğü nedeniyle yüksek talep miktarına neden olmaktadır. Bu nedenle ekonomik zenginlik ve yüksek nüfusun arz ve talep dinamikleri kanalıyla dış ticaret hacmi üzerinde genişletici bir etkiye yol açması beklenir. U_{ij} ise ÷lkelerin başkentleri ya da ticaret merkezleri arasındaki uzaklığı temsil etmektedir. Uzaklığın ÷lkeler arasındaki ticareti olumsuz yönde etkileyen bir unsur olarak modele eklenmesine neden olarak şu unsurlar sıralanabilir (Batra, 2004: 3):

- Uzaklık, taşıma maliyetleri için yaklaşık bir göstergedir.
- Uzaklık, teslim süresi için yaklaşık bir göstergedir. Özellikle tüketim süresi kısıtlı olan mallar için bu sürenin uzaması büyük bir risk unsurudur.
- Uzaklık, işlem maliyetleri için yaklaşık bir göstergedir. Uzaklığa bağlı olarak iletişim ve bürokratik işlemlerin artması olasıdır.
- Uzaklık, kültürel farklılıklar için yaklaşık bir göstergedir. Uzaklığın artmasıyla birlikte kültürel farklılıkların ortaya çıkması da doğal bir süreçtir. Kültürel farklılıklar ise çoğu zaman ticari ilişkileri kısıtlayıcı bir rol oynamaktadır.

Denklem (1)'in her iki tarafının logaritması alınarak model doğrusallaştırılabilir. Buna göre denklem aşağıdaki hale gelecektir;

$$\log T_{ij} = A^* + \alpha \log (G_i \times G_j) - \beta \log U_{ij} + e_{ij} \quad (2)$$

Burada, A^* ($=\log A$), α ve β tahmin edilecek parametrelerdir. e_{ij} ise sıfır ortalamalı, sabit varyanslı hata terimidir ve ikili ticareti etkileyen rassal faktörlerin etkilerini temsil etmektedir. Denkleme göre iki ÷lke arasındaki ticaret hacmi, ÷lkelerin büyüklüklerinin artan, aralarındaki uzaklığın ise azalan bir fonksiyonudur. Büyüklük ve uzaklık çekim modelinin temel değişkenleridir, ancak uygulamalarda duruma uygun nicel ve nitel değişkenler eklenerek “genişletilmiş” model biçimleri yaygın olarak kullanılmaktadır.

4. Göç- Ticaret İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama

4.1. Model, Değişkenler ve Veriler

İkinci bölümde belirtildiği gibi göçün ikili ticaret üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmada, göçün etkilerinin ihracat, ithalat ve dış ticaret hacmi olmak üzere 3 ayrı şekilde irdelenmesinin daha detaylı sonuçlar vereceği düşünülmüştür. Bu nedenle çalışmada göçün ÷lkelere göre, ihracat, ithalat ve toplam dış ticaret hacmi üzerindeki etkileri ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bu ilişki ilgili literatürde yaygın olarak kullanılan çekim modeli kullanılarak test edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla ÷lkelerin

büyüklüğü (nüfus ve ekonomik) ve uzaklığı gibi standart değişkenlerin yanı sıra göçmen sayısı(stoku) ve reel döviz kuru değişkenleri de eklenerek model genişletilmiştir. Çalışmada ülkelerin büyüklüklerini temsilen literatürdeki genel uygulamalara uyularak ekonomik büyüklüğü temsilen reel Gayri Safi Yurt İçi hasılat (GSYİH), sayısal büyüklüğü temsilen ise, nüfus miktarı kullanılmıştır.

İlgili literatürde, göç ile ticaret arasındaki ilişkiyi açıklamak üzere hem bir ülkenin verdiği göçmen miktarı (Min, 1990; Bacerreza vd., 2006; Karayil, 2007; Karagöz, 2011) hem de aldığı göçmen miktarı (Head ve Ries;1998; Girma ve Yu, 2002; Bruder, 2004; Blanes, 2005; Ghatak ve Piperakis, 2007; Ghatak vd.,2008; Lung, 2008; Tai, 2009) kullanılmaktadır. İlgili ülkelerden gelen göçmenlerin sağlıklı bir kaydı olmaması nedeniyle bu çalışmada Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı verilerinden yararlanılarak belirtilen ülkelerdeki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının sayısı kullanılmaktadır.

Çalışmada kullanılan modeller, (2) numaralı temel çekim denklemine göçmen sayısı ve döviz kuru değişkenleri ilave edilerek aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur;

$$IHR_{it} = \alpha_{10} + \alpha_{11}c_{it} + \alpha_{12}P_{it} + \alpha_{13}Exc_{it} + \alpha_{14}W_{it} + \alpha_{15}Dis_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$ITH_{it} = \beta_{10} + \beta_{11}c_{it} + \beta_{12}P_{it} + \beta_{13}Exc_{it} + \beta_{14}W_{it} + \beta_{15}Dis_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$DT_{it} = \theta_{10} + \theta_{11}c_{it} + \theta_{12}P_{it} + \theta_{13}Exc_{it} + \theta_{14}W_{it} + \theta_{15}Dis_{it} + \varepsilon_{it}$$

Burada;

IHR_{it} ; t yılında Türkiye'den i ülkesine ihracat miktarını (bin ABD doları)

ITH_{it} ; t yılında Türkiye'ye i ülkesinden ithalat miktarını (bin ABD doları)

DT_{it} ; t yılında Türkiye ile i ülkesi arasındaki dış ticaret hacmi (bin ABD doları)

c_{it} ; t yılında i ülkesinin reel GSYH'sini (milyon ABD doları)

P_{it} ; t yılında i ülkesinin nüfusunu (bin kişi)

Exc_{it} ; t yılında i ülkesinin dolar cinsinden reel döviz kurunu

W_{it} ; t yılında i ülkesindeki Türkiyeli göçmen sayısını (kişi)

Dis_{it} ; i ülkesinin başkentinin Ankara'ya olan uzaklığını (kuş uçuşu, km)

göstermektedir. Doğrusallaştırılmış çekim modelinin bir sonucu olarak bütün değişkenlerin logaritmaları alınmış ve analize dâhil edilmiştir. Araştırmada Türkiye'nin ticari ilişkilerde bulunduğu MENA Bölgesi'ndeki 20 ülke¹ için 2004-2013 yıllarına ilişkin veriler kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlerden reel GSYH, nüfus verileri Dünya Bankası'ndan, reel döviz kurları UNCTAD'dan (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) ilgili ülkelerdeki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı göçmen sayılarına ilişkin veriler ise, Türkiye İş Kurumu verilerinden düzenlenmiştir.

¹ Irak, Libya, Suudi Arabistan, Ürdün, Yemen, Cezayir, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Sudan, İran, Umman, Kuveyt, Afganistan, Azerbaycan, Pakistan, Kazakistan, Tunus, Katar, Fas, İsrail

Dış ticaret verileri (ihracat, ithalat) TÜİK adresinden elde edilirken, uzaklıklar ise ülkelerin başkentlerinin Ankara'ya kuş uçuşu uzaklığı göstermektedir ve www.mapcrow.com adresinden elde edilmiştir.

Bazı iktisadi ve finansal ilişkilerde tek bir açıdan yapılan analizlerin yeterli olmadığı görüldüğü için bu çalışmada yatay kesit ile zaman serisi verilerinin bir arada kullanımına olanak sağlayan panel verileri kullanılmıştır. (Tatoğlu, 2012). Ayrıca analizde kullanılan değişkenlere ait bazı verilerdeki yetersizlikler nedeniyle dengesiz panel modeli tercih edilmiştir.

Birim ülke sayısının zaman periyodundan büyük olması, bütün içerisinde örneklem rastgele seçilmesi ve uzaklık gibi zaman içerisinde değişmeyen bir değişkenin kullanılması gibi nedenlerden ötürü Hsiao (1986) ve Baltagi (2005) çalışmaları dikkate alınarak, sabit etki modeli yerine rassal etki modeli tercih edilmiştir.

4.2. Tahmin ve Bulgular

İhracat, İthalat ve bunların toplamı olan dış ticaret hacmi ile ülkelerin büyüklükleri, Türkiye'den aldıkları göçmen sayısı, döviz kurları ve uzaklıkları arasındaki ilişkileri gösteren farklı modellere ilişkin tahminler ve değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 1 ve Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

	Mean	Std. Dev.	Min.	Max.	Obs
W(kişi)	1681.43	3020.78	0	19841	199
P(bin kişi)	2.94	3.82	720383	1.82	199
C(milyon dolar)	1.11	1.22	4.25	6.28	199
Exc(reel)	137.04	63.17	48.75	352.26	179
IHR(bin dolar)	7.75	6.24	35.03	8.17	199
ITH(bin dolar)	8184601	3.34	56.04	2.91	199
DT(bin dolar)	8.57	6.27	637.13	8.18	199

Kullanılan veri seti 10 yıl gibi kısa bir dönemi kapsadığından serilerde birim-kök ve yapısal kırılma bulunup bulunmadığına ilişkin bir test uygulanmamıştır. Rassal etkiler modeli sonuçlarının gösterildiği Tablo 2'e göre, yüzde 95 ve daha yüksek düzeyde anlamlı olan katsayılar dikkate alındığında, ilgili ülkelerdeki Türkiye kökenli göçmenlerin Türkiye'nin ithalatı üzerinde pozitif yönlü bir etki yarattığı ortaya çıkmaktadır. Uluslararası ticarete taşıma ve işlem maliyetlerinin bir unsuru olan uzaklığın ise, ithalat ve dış ticaret hacmi üzerinde, çekim modeli teorisinde olduğu gibi, negatif yönlü bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Rassal Etkiler Modeline Dayalı Panel Çekim Modeli Katsayı Tahminleri

	IHR	ITH	DT
Sabit	-21.57 (-1.73)	-20.84 (-2.80)	-20.42 (-2.34)
W	0.05 (-0.45)	0.18 (2.23)	- 0.02 (-0.29)

P	0.18 (0.30)	1.29 (3.89)	0.55 (1.39)
c	1.29 (2.49)	0.57 (1.92)	0.99 (2.84)
Exc	0.73 (1.15)	0.18 (0.42)	0.91 (2.16)
Dis	-0.00 (-0.49)	-0.00 (-1.38)	-0.00 (-1.14)
R²	0.05	0.08	0.13
Wald	12.24	27.78	26.78
Pr.	(0.03)	(0.000)	(0.000)

*Parantez içindeki değerler t istatistiğini ifade etmekte, koyu renkli değerler %1 ve %5 düzeylerinde anlamlılıkları belirtmektedir.

Tablodaki veriler genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'nin ilgili ÷lkelere ihracatını yalnızca ÷lkelerin reel gelirlerin etkilediği ve etkinin pozitif olduğu onun dışındaki diğer faktörlerin istatistiksel olarak anlamsız olduğu gör÷lmektedir. Türkiye'nin ithalatı üzerinde ise, ilgili ÷lkelerdeki göçmen sayısı, ÷lkelerin nüfusu, reel gelirlerin etkisinin anlamlı ve pozitif olduğu uzaklık değişkeninin ise negatif ve anlamsız olduğu gör÷lmektedir. Genel dış ticaret hacmi açısından değerlendirildiğinde ise, reel gelirin ve reel döviz kurunun anlamlı olduğu ve ÷lkelerin ekonomik büyüklüklerinin pozitif, uzaklığın ise anlamsız olmakla beraber negatif olduğu söylenebilmektedir.

Sonuç

Dış ticaret, ÷lkelerin ekonomik kalkınma ve büyümeleri açısından tamamlayıcı unsurlardan birisini oluşturmaktadır. Özellikle teknolojik gelişmelerin ÷lkeler arasındaki fiziki sınırların fonksiyonunu değiştirmesi ve dünya genelinde her anlamda küreselleşmenin hız kazanması ÷lkeler açısından dış ticaretin önemini daha da arttırmıştır. Teknolojik gelişmelere bağlı olarak iletişim ve ulaşım sektörlerinde yaşanan gelişmeler ve maliyetlerde yaşanan azalmalar ise, uluslararası göç hareketlerini hızlandırmış ve ÷lkeler arasındaki ilişkilerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Her iki durum bir arada değerlendirildiğinde ÷lkelerin uluslararası ekonomik rekabette kendilerine avantaj sağlamaları için çağın gereklerine uygun ürünler üretmeleri ve bu ürünleri küresel pazarda değerlendirmeleri gerektiği ve bunun için de diğer ÷lkelerde sahip oldukları vatandaşlarını bu anlamda bir fonksiyon yükledikleri ya da yükleyebilecekleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

Bu noktadan hareket edilerek yapılan bu çalışmada Türkiye'nin Avrupa Birliği Bölgesi dışındaki potansiyel pazar alanlarından biri olan MENA Bölgesi'ndeki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı göçmenlerin uluslararası ticaret üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Tahmin sonuçları göç-ticaret ilişkisi çerçevesinde ele alındığında ilgili ÷lkelerdeki Türkiye kökenli göçmen sayısının ithalat üzerinde pozitif bir etkisinin olmasına karşın ihracat üzerinde herhangi bir etkisinin olmaması Blanes, vd., (2009) yaptıkları çalışmada vurguladıkları gibi, aynı kültürel ve tarihi geçmişi sahip ÷lkeler

arasındaki göçmen hareketliliklerinin göçmenlerin işlem maliyetlerini azaltacak daha az bilgiye sahip olmaları nedeniyle daha az katkı sağlamalarından kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Sonuç olarak, literatürdeki pek çok çalışmayla doğru yönlü olarak ilgili ülkelerdeki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı göçmenlerin bu ülkelerle olan dış ticaret hacmi üzerinde etkisinin olduğu yapılan analizler sonucunda ortaya konulmuştur.

Kaynakça

- Anderson, J. E. (1979). "A Theoretical Foundation for The Gravity Equation", *American Economic Review*, 93(1), 170-192.
- Bacereza, C., G. Javier ve Ehrichl L. (2006). "The Impact Of Migration On Foreign Trade: A Developing Country Approach" *Munich Personal Repec Archive (MPRA)*, No:1090
- Baltagi B.H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*, Third Edition, John Wiley& Sons, Ltd.
- Batra, A. (2004). "India's Global Trade Potential: The Gravity Model Approach, *Indian Concil for Research on International Economic Relations*, W. P., No. 151.
- Bergstrand, J. H. (1985). "The Gravity Equation in International Trade: Some Micro-economic Foundations and Empirical Evidence, *Review of Economics and Statistics*, 67(3), ss. 474-481.
- Blanes J.V. (2005). "Does Immigration Help To Explain Intra-Industry Trade? Evidence For Spain " *Review of World Economics*, 141(2), 244-270.
- Blanes J.V., Martin-Montaner J.A. ve Serrano G. (2009). "The Link Between İmmigration And Trade in The Spanish Regions", <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.513.4574&rep> , (Erişim: 20.08.2015).
- Bruder J. (2004). "Are Trade and Migration Substitutes or Complements? - The Case of Germany 1970-1998", *Working Paper*, University of Rostock, Germany.
- Buzdağı, Ö. ve Kızıltan, A. (2011). "Göç-Ticaret İlişkisi: Türkiye'nin Tüketim Malı İhracatı Üzerine Bir Uygulama", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 65-75.
- Dunlevy, J. A. Ve Hutchinson, W. K. (1999). "The Impact of Immigration on American Import Trade in The Late Nineteenth And Early Twentieth Centuries", *The Journal of Economic History*, 59(4), 1043-1062.
- Emirhan P. N. (2014). "Uluslararası Emek Göçü ve Dış Ticaret Arasındaki İlişki: Türkiye için Bir Uygulama/The Relationship Between International Migration Flows and International Trade: An Application for Turkey", *Ege Akademik Bakış*, 14(4), 611-620.

- Faustino, H. ve Leitaó N.C. (2008). "Using The Gravity Equation To Explain The Portuguese Immigration-Trade Link", Technical University of London, Working Paper, WP 12/2008/DE/Socius.
- Ghatak S., Silaghi M. I. P. (2008). "Trade and migration flows between some CEE countries and the UK", The Journal of International Trade and Economic Development, 18(1), 61-78
- Ghatak S., ve Piperakis A. S. (2007). "The Impact Of Eastern European Immigration To UK Trade", Discussion Paper, No. 2007/3
- Girma, S. ve Yu Z. (2000). "Immigration And Trade Creation:What Can The Evidence From Britain Tell Us?", Prepared For The Murphy Institute Conference On The Political Economy Of Migration, Tulane University, Neworleans, Usa, <http://www.TulanTulane.Edu/~Dnelson/Pemigconf/Zyu>. Pdf (Erişim Tarihi: 06.02.2013).
- Girma, S. ve Yu Z. (2002). "The Link Between Immigration And Trade: Evidence From The United Kingdom", Weltwirtschaftliches, 138(1), 115-130.
- Head K., ve Ries J. (1998). "Immigration and Trade Creation: Econometric Evidence from Canada", The Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'Econoique, 31(1), 47-62.
- Hsiao Cheng (2003). Analysis of Panel Data, Second Edition, Cambridge University Press.
- İnsel, A., Çakmak, N. S. Ve Ökten, A. (2010). "The Link Between The Turkish Emigrants and The Turkish Trade in Europe", 30. Meea Konferansı'nda Sunulan Tebliğ, Atlanta, ABD, http://Meeaweb.Org/Meeapapers/Insel&Cakmak&Okten_Meea_2010.Pdf (Erişim Tarihi: 06.02.2013).
- Karagöz, K. (2011). "Göç-Ticaret İlişkisi: Panel Çekim Modeli", Sosyoekonomi, özel sayı, 56-68.
- Karayil S.B. (2007). "Does Migration Matter in Trade? A Study of India's Exports to the GCC Countries", South Asia Economic Journal, 8(1), 1-20.
- Lewer, Joshua J. Ve Van Den Berg, H. (2009). "Does Immigration Stimulate International Trade? Measuring The Channels of Influence", The International Trade Journal, 23(2), 187-230.
- Linnemann, H. (1966), "An Econometric Study of International Trade Flows, North Holland, Amsterdam.
- Lung S.M. (2008). "The Impact Of International Migration On International Trade: An Empirical Study Of Australian Migrant In Take From Asian Countries", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Victoria University, Avustralya.

- Min P.G (1990). "Korean Immigrants in Los Angeles", University of California, ISSR, Working Papers, Volume Number: 2.
- Mrazova, M. (2007). "Are Trade And Migration Complements? Evidence From EU Eastern Enlargement of Trade-Creating migration", University Of Oxford, Preliminary Draft, [Http://www.etsg.org/etsg2007/Papers/Mrazova.Pdf](http://www.etsg.org/etsg2007/Papers/Mrazova.Pdf) (Erişim Tarihi: 06.02.2013).
- Paas, Tiiu. (2002) "European Integration and EU Eastward Enlargement Process in International Trade: Using A Gravity Approach for Exploring Bilateral Trade Flows", The 42nd Congress of the European Regional Science Association, Dortmund, Germany.
- Peri, G. ve Requena, F. (2010). "The Trade Creation Effect of Immigrants: Testing The Theory on The Remarkable Case of Spain", Canadian Journal of Economics, 43(4), 1433-1459.
- Piperakis, A S., Milner, C., Wright, Peter W. (2003). "Immigration, Trade Costs And Trade: Gravity Evidence For Greece", Journal of Economic Integration, 18(4), 1-13.
- Pöyhönen, P. (1963). "A Tentative Model for the Volume of Trade Between Countries, Weltwirtschaftliches Archiv, 90(1), 23-40.
- Tai, S.H.T. (2009). "Market Structure and link between migration and trade", Review of World Economics, 145(2), 225-249.
- Tatoğlu F.Y., (2012). Panel Veri Ekonometrisi, Birinci Basım, Beta Basım Dağıtım, İstanbul.
- Tinbergen, J. (1962). "An Analysis of World Trade Flows, J. Tinbergen (ed.): Shaping the World Economy içinde, New York: The Twentieth Century Fund.
- White, R. (2009). "Immigration, Trade and Product Differentiation", Economics Issues, 14(1), 43-64.

www.mapcrow.com

www.unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx

www.tuik.gov.tr

www.csgb.gov.tr